

A DÉLIBÁBOK HŐSE

Vannak írók és poéták, akik nem hagytak az utókorra sok művet, hanem keveset, de jelentőset írtak. Életműve egészét tekintve ilyen szűkszavú, de nagy fontosságú költő Arany László is. 28 éves, amikor élete mesterművével, és nemzeti irodalmunk egyik kiemelkedően becses darabjával, *A délibábok hőse*vel valósággal betört kora irodalmi életébe, hogy majd egy újabb próbálkozás után végképp visszavonuljon a műértő kritikusai tevékenységbe.

Versesregénye irodalmunk egyik mindmáig eléggé nem méltatott alkotása, noha Húbele Balázs története bizonyos értelemben egy *közbülső* korszakhatár, új tematika kezdetét jelenti irodalmunkban. E művel kezdődik a bukott szabadságharc után végérvényesen idejétmúlt, megyei, nemesi világ leleplezése. Azok hosszú sora nyílik meg ezzel a művel, akik kitartón harcoltak az Ábrányi Kornélok, Beöthy Zsoltok, Herczeg Ferenczekkel szemben, a megyei nemesség 1867 után immár jogtalan nimbusza ellen. Arany László kezdeményezése egy emberöltőre kiterjedő folyamat nyitánya. Ezért is kell megbecsülnünk és alaposan megvizsgálnunk Arany László versesregényét, hogy erényeinek túlbecsülése nélkül, lefújhassuk a port a 80 éve jogtalanul elhallgatott és nem kellően méltatott *Délibábok hőse*től.

I. Arany László és a 70-es évek válsággal terhes Magyarországa

A) *A Délibábok Hőse létrejöttének körülményei*

Arany László 1872 júniusában érkezett haza angliai tanulmányútjáról az elmaradott, válsággal terhes Magyarországra. A hazánk és a gazdag, »virágzó« Anglia közötti különbség, egy politikában, gazdasági ismeretekben kevésbé képzett ember számára is szembetűnő lenne, nemhogy az ő számára, aki már hat éve gazdasági (mégpedig *politikai* gazdasági) területen dolgozik. Nem kétséges, hogy Arany László gondolkozott elmaradottságunk okain és megszüntetésük lehetőségein is. Hisz kenyéradó vállalatának, a Földhitelintézetnek az volt a feladata, hogy segítsen a félféudális agrár Magyarország hitelének megszervezésében, a magyar gazdasági viszonyok rendezésében, irányításában és a megyei nemesség birtokainak mielőbbi rentabilissá tételében. Ez a feladat azonban távolról sem volt egyszerű, mivel politikai és gazdasági életünk ekkor, öt évvel a kiegyezés után talán még válságosabb és reménytelenebb volt, mint valaha.

A korszak legfőbb törekvése az 1867-es kiegyezés lehetőségeinek kihasználása, az ipari és agrárkapitalizmus fejlesztése, egy szóval a gazdasági fejlődés volt. Ennek létrehozása minden további haladás előfeltételét jelentette. A 67-es kiegyezés a dualista Monarchia mindkét vezető állama számára kényszerű szükségmegoldás volt. Nemcsak a kiegyezés megvalósításában résztvevő magyar nemesség kezdett harcba az önálló gazdasági fejlődésért és ezzel a nagyobb koncért (vámkérdésben folytatott harcok, stb.), de Bécs is az osztrák hegemonia további fenntartására törekedett az önállósuló magyar kísérletek ellenében.

Magyar részről ezt a nemzeti színre festett, hazafiúi köntösben jelentkező, de alapjában véve agrár- és ipari-profitért folyó harcot a hazai nagybirtokos nemesség vezette, hiszen számottevő nemzeti burzsoáziánk még nem volt. Ezt legjobban az a tény mutatja, hogy a magyar kapitalizmus lassú fejlődése első sorban idegen tőke beáramlásával kezdődött. S amennyiben hazai nemességünk vagy fejletlen polgárságunk törekedett is a magyar és nemzetiségi dolgozók egyre növekvő kizsákmányolásával és elnyomásával a hazai fejlődés fokozására, tehát egyúttal az osztrák gyarmatosítás elleni »harcra«, máris újabb nehézség elé került. Ugyanis a magyar részről egyre fokozódó nyomásra nemzetiségeink, de saját dolgozóink is önállósulási, elszakadási, — illetve hazai viszonylatban szervezett agrár- és iparimunkás megmozdulásokkal

választottak. Mindezek elnyomására pedig a dualizmus nemesi Magyarországa önmagában nem volt képes. Így adódott elő az a furcsa helyzet (amit Arany László írói gyakorlata is bizonyít), hogy a nemesi magyar politika saját osztály-jellegéből fakadóan önmagával került ellentétbe. Egyszerre volt kénytelen a saját maga érdekében (természetesen felhasználva a dolgozó tömegek hangulatát) osztrák-ellenes konc-harcot folytatni, ugyanakkor pedig más vonatkozásban szükségszerűen együttműködni Béccsel, (katonai, csendőri elnyomás) saját nemzetiségei, ipari és agrárproletariátusa elnyomására. Ebből következik az is, hogy a »történelmi vacuum« problémáit a magyarországi nemesi vezetőréteg sohasem tudta volna megoldani. E korszakos ellentmondások helyes és igazságos tisztázására csupán a magyar munkásosztály vállalkozik majd. De egyelőre maga is még csak kifejlődőben van, a fiatal hazai gyáriparral együtt.

Fenti általános megállapításainkat azonban még ki kell bővítenünk. A korábbiakban említett, látszólag Bécs-ellenes, de egyébként 67-es közjogi alapon álló önálló magyar törekvésekben ugyanis a volt megyei kis- és középnemesség is résztvett. Ez a réteg 1867 után ellenzéki programmal lép fel (balközép), hogy résztvegyen a pozíciókért folyó hatalmi versenyben. Ez az uralkodó osztályon belüli harc a forradalom bukása után szükségzerű volt, hiszen a feudalizmus teljes felszámolása gazdaságilag és politikailag a dolgozó nép után a kis- és középnemességet sujtotta leginkább. Mi több, az 1869-ben kezdődő és a Monarchián belül hazánkat különösen érintő első nagy világgazdasági válság és az ezzel majdnem teljesen egybeeső magyar gabona-konjunktura nemcsak a dolgozók helyzetének eddig ismeretlen leromlását, a nagybirtokosok és a hazai vállalkozók hasznának váratlan csökkenését, a frakcióharcok és a korrupció megerősödését, hanem a közép- és kisbirtokosok rohamos tönkremenetelét is jelentette. A konjunktura végérvényesen bebizonyította, hogy a volt, nemzetet vezető nemesi rétegnek lejárt az ideje. A gazdasági válságban majdnem teljesen tönkrement kis- és középnemességnek nem volt más választása, mint hogy feladja korábbi ellenzéki programját és beházasodjon az uralkodó Deák-pártba. E folyamatba természetesen belejátszott félelmük az ő létüket is veszélyeztető korai agrár-szocialista megmozdulásoktól. Ezek az okok vezettek a volt szélsőbal korrumpálásához és az 1875-ös fúzió előkészítéséhez. Arany László világosan látta e folyamatot. Érdekesen utal erre egy elfelejtett, németnyelvű levele Charles Loring Brace-hez.¹ Igaz, hogy a levél 1875-ben íródott, de így is sok mindent elárul. A pesszimista hang még erős, (a fúzió évében vagyunk!) — a bizakodóbb, befejező sorok ellenére is. E levél alapján nem nehéz rekonstruálnunk a 3—4 évvel korábban még *szükségzerűen* sokkal pesszimistább Arany László világszemléletét. Az Angliából épp hazaérkezett, súlyos lelki válsággal küzdő költő komoran szemléli a korrumpálódó, gazdaság-politikai megsemmisülés felé rohamosan közeledő, egykori megyei nemességet, melyet *származása* ellenére, hivatali funkciójából kifolyólag és a nemességet övező immár nemzeti nimbusz miatt, mégis tisztelni kellett:

»Sajnos, hazai állapotunkról kevés örvendetést tudunk írni. Az aratás az utóbbi 3—4 évben az egész országban nagyon kedvezőtlen volt, és Magyarországon *minden* az aratástól függ. Ismétlem Önnek, *minden*: bátorság, energia, rend, közigazgatás, kormány, sőt talán a parlamentarizmus és az alkotmány is. Az állambáztartás adósságokba keveredett és bár a nyílt bűnök nem olyan jelentősek, hogy az ember lemondjon egy rendezett finansétats létrehozásáról, — de hiányzik a mi kormányzatunkból a szükséges energia, hogy a konfúziókba erős kézzel belenyuljon. Nálunk Magyarországon, és én úgy gondolom, Európa többi országaiban is (kivéve talán az egyetlen Angliát) a rendes jó közigazgatásban szükség lenne egy emberre, aki személyes tulajdonságain keresztül kiemelkedik a parlament többi tagjai közül és nemcsak többé-kevésbé jelentős befolyással rendelkezik, hanem valóságos hatalma is van, hogy eszméit ellenállást nem ismerő energiával keresztülvigye. Ilyen értékes egyéniség volt valamikor Deák és 2—3 éven át Andrassy is. Az »öreg úr« most betegsége miatt visszavonult, Andrassy pedig nagyon sokat veszített megelőző nimbuszából. Az országgyűlés vezér nélkül, a pártok irányító nélkül és a kormányzás belső erő nélkül áll. A parlamentben tanácsalanság, klikksellem és szétforgácsolttság van.

A következő nyáron kerül sor az új választásokra, de kevés remény van arra, hogy az új országgyűlés valami jobbat tudjon létrehozni, mint a mostani.

Szomorú kilátások mindenütt: és ami valamennyi között a legszomorúbb, az emberek elvesztették kedvüket; általános indifferenzizmus terjed el a nemzet minden rétegében. „Jöjjen, aminek jönnie kell, nekem teljesen mindegy“, mondják a legalázatosabbak, akik hajdani hazafiúi álmaikkal együtt, úgy látszik a közügyek iránti érdeklődésüket is elvesztették már.

¹ Pásztor Árpád: *Zwei interessante, unbekannte Briefe Ladislaus Arany's*. Pester Lloyd, 1924. szept. 10., Mittwoch, Abendblatt.

Különben, ami engem illet, még nagyon távol vagyok mindenfajta kétségbeeséstől. Ha újból lesz egy pár gabonatermő évünk kedvező aratással, akkor ez a desperáció újra gyorsan megváltozik. Minden isten kezében van, és egy régi mondas azt tanítja, hogy a magyaroknak nemzeti istenük van. Csak ne felejtjük el ebben a bizakodásban a francia közmondást: „Segíts magadon, az ég is megsegít“.²

Tekintsünk el a bizakodó utolsó bekezdéstől, — melyet 1872-ben még nem írhatott volna le —, s magunk előtt láthatjuk a 28 éves korára már meghasonlott költőt, aki a Kisfaludy-Társaság 1872-es pályázati felhívása nyomán megírja a csak *létől* tragikus és nagyönis *szükségserű* bukásra ítélt megyei nemesség típusának, Húbele-Balásznak a történetét.

B) Arany László multszemlélete

Nemcsak *A délibábok hőse* íródott 1872-ben, de Húbele sorsa is kb. a 70-es évek elején teljesedik ki.

Nem kétséges, hogy a költő 1872-es *nézőpontról* tekint *visszafelé*. A mult kecsgetető tervei még élnek benne, hiszen öt éve sincs, hogy megírta a *Szökevényeket*, mellyel a független Magyarországért hősiesen harcoló Lenkey-huszároknak állított emléket. A *Szökevények* hangja még a 48-as emlékek, a szabadságharcos tematika folytatója. Arany László akkor még úgy ítélte el a kiegyezést, hogy fájdalmasan elbúcsúzott a reformkortól, amelyet az akkor már opportunistává vált 48 előtti nemesi vezetőréteg *igyekezett lerázni magáról*.³ 1872-re azonban a bizakodó hangokat már-már elnyomják benne a jelen keserűségei. Költőnk a *jelen kilátástalansága alapján* pesszimizmusát *általánosan visszavetíti* a multba, az *akkor még* helyesnek, szépnek és jónak tartott tettek idejére. A mult szépségeit a *»ma«* sötét szemüvegén keresztül látja. Ebből születik meg *A délibábok hősének* aranyjánosi szóval mondva: *nedélyes*, dezilluzionista hangja. Húbele Balázs így válik a 70-es évek, a válsággal terhes Magyarország sajátos, a maguk haladó közéleti szerepét már eljátszott középnemeseinek típusává.

Húbele alakja és az Arany László-festette magyar fejlődés egymástól elválaszthatatlan. *Eppen ezért*, mielőtt Húbelét, mint osztálya típusát elemeznénk, vizsgáljuk meg, milyenek ábrázolja Arany László Húbele Balázs Magyarországot? Vagy másképpen: még ha paradoxonnak is hangzik — milyenek látja Húbele Balázs az Arany László-bemutatta Magyarországot?

Arany László érzéseit nem az üres frázisok, nem az epekedő szentimentális lemondás fűti:

*A gyermek élmény tán mosolyra kelt,
De megnyuszunk benne, szép volt s letelt.*

A nehéz, bánatos szavak mögött ott parázslik a nemzeti szabadság harcainak sóvárgása, a tragikus magyar fejlődés folyamán füstbe ment vágyak és tervek sorozata. A *»letelt«* »gyermek-élményekkel« *egyidejűen* arra az időszakra gondol, amikor *»pelyhes állat«* dörögni várta *»a sötét eget«*, amikor bizott abban, hogy *»börtön és trón«* összeomlik és *»testvériség, jog lesz a népek elve«*.

² ...Leider, über unsere vaterländischen Zustände möchte ich sehr wenig Erfreuliches schreiben. Die Ernte war in den letzten 3—4 Jahren im ganzen Land sehr ungünstig, und in Ungarn hängt alles von den Ernten ab. Ich wiederhole Ihnen, alles: Mut, Energie, Ordnung, Administration, Regierung und sogar vielleicht der Parlamentarismus und die Konstitution auch. Die Staatshaushaltung ist in Schulden verwickelt, und obwohl die öffentlichen Lasten sind *nicht* so bedeutend, dass man über die Herstellung eines ordentlichen Finanz-états verzichten sollte, aber es fehlt in unserer Regierung die nötige Energie, in die Konfusion mit einer festen Hand hineinzugreifen. Bei uns in Ungarn, und ich glaube auch überhaupt in den übrigen Staaten Europas (ausgenommen vielleicht das einzige England) für die ordentliche gute Administration ist überall unentbehrlich ein Mann, der durch seinen persönlichen Eigenschaften über die übrigen Mitglieder des Parlaments hervorrangt, und nicht nur einen mehr oder weniger bedeutenden Einfluss, sondern auch eine wahrhafte Macht hat, seine Ideen mit einer unwiderstehbaren Energie voll zu führen. Eine so machtvolle Persönlichkeit hatte einmal Deák, und 2—3 Jahre lang auch Andrássy. Der alte Herr ist jetzt wegen seiner Krankheit zurückgetreten, und Andrássy hat sehr viel seinen vorigen Nimbus verloren. Der Landtag steht ohne Führer, die Parteien ohne Richtung, und die Regierung ohne innere Kraft. Im Parlament Ratlosigkeit, Clique-Geist und Zergliedertheit.

Im künftigen Sommer werden die neuen Wahlen stattfinden, man hat aber sehr wenig Hoffnung, dass der neue Landtag, etwas Besseres zustande bringen könnte, als der jetzige.

Traurige Aussichten überall; und was unter allen die traurigste ist: man hat den Mut verloren; allgemeiner Indifferentismus verbreitet sich in allen Schichten der Nation. »Komme was kommen soll, mir ist's alles eins, sagen hier und da die demütigsten Leute, welche mit den einstigen patriotischen Träumen auch ihr an die öffentlichen Angelegenheiten geknüpftes Interesse verloren zu haben scheinen. Übrigens ich von meiner Seite, bin noch sehr ferne von jeder Verweiflung. Wenn wir wieder ein Paar gute Jahre haben werden, mit günstigeren Ernten: so wird sich diese Desperation wieder sehr rasch verändern. Alles steht in Gottes Händen, und eine alte Sage lehrt, dass die Ungarn einen National-Gott haben. Wir möchten nur nicht vergessen in diesem Vertrauen, das französische Sprichwort: aide-toi et le ciel t'aidera...

³ V. ö. az 1866 végéről vagy 1867 elejéről származó, *A vízmenti népiélet* c. frásának prologójával. Magyarország Képekben, Pest, 1867. I. 126. (Gyulai Fál nem vette fel az általa szerkesztett Arany László-kiadásba.)

Félreérthetetlenül az 50-es évek második felének és a 60-as évek legelejének bizakodó reményeit szóltatja meg, amikor követeli a sorstól:

...rázd fel népemet, hagyj lelkesednünk, —
Pokol sem ülhet diadalt felettünk!

Magyarország akkori reményei még valóban minden nehézséget vagy kudarcot előre elsöprő tervek voltak. Nem hiába citálja kisérteties analógiával Kossuth forradalomra hívó, 200 000 honvédet kérő beszédének befejező sorait. De — és itt mutatkozik meg a törés már a kezdet kezdetén — a költő közbeszúrt lírai betétekben, filozófáló elmélkedésekben jelzi, hogy a jelen perspektívátlan érzelmei egy tőről fakadnak a most említett mult-ábrázolással. Innen már csak egy lépést kell tenni, és költőnk máris a jelenből nézi a tegnapot. Szíve a multhoz húzza, de a könyörtelen realitás a jelenhez bilincseli s ez az érzelmi, hangulati kettősség a lélek mélyéről jövő lírával túlfűtött önvalóimássa emelkedik:

Szép a magány. Ah én is élvezem:
Az éj leszállt, az utcazaj kihalt;
Kedves költőimet előveszem,
Emlékbe híva egy-egy régi dalt,
Merengve, csendesen lapoz kezem,
Felejem a mindennapos zsidaját,
És lelkem egy eszmény-világba száll át...
Jaj, jaj — csak a szomszéd ne verne skálát.
(Az én kiemelésem.)

Ezen az egy szakaszon belül is felismerhető az egész versesregény hangulati; érzelmi, történelemszemléleti, világnézeti lényege. Ugyanilyen hangulattal festi meg hazánk történelmének korfordulóit is a szabadságharcotól egészen saját koráig. E keser-édes multszemlélet nyomán méltán adódik a kérdés: mi ennek az oka? Arany László a korábbi gyors eredményekért harcoló revolucionista törekvéseket a kudarcok tanulságai nyomán immár eltéli s helyükbe a lassú, szívós evolucionista harcot állítja, habár Hűbele még ezt sem tudja következetesen végigvinni.

Vizsgáljuk meg egy-két példán az ábrázolt magyar korfordulókat, melyeknek nagy terveiből nem maradt sem Hűbelenek, sem nemzetünknek más, mint »az égett száma hamva«.

Az első jelentősebb korforduló: 1859. Solferino és Magenta kora. 1854-ben még hiába várta a magyarság, hogy Ausztria részt vesz a krími háborúban és ott vereséget szenved, ami talán a magyar szabadság új felvirradását jelentené. De ami 1854-ben még álom volt, most valóra vált. Az emigráció már 1857—58-ban Francia- és Olaszországba összpontosította erejét, onnan is várta nemzetünk a szabadulást. Nem kellett soká várni, mert Ausztria »felpuffasztott nagy hatalma« mint »degesz hólyag úgy elfakadt«. A solferinói, magentai csatavesztés után a büszke Burg kiadtan szemléte a fejleményeket, és fogvacogva várta a majdnem bekövetkezett porosz annexiót, egyszóval »tehetetlen feküdt a nagy cadaver«, a zsarnok Ausztria. A hóhér bécsi kormány ezen kilátástalan harcok idején nem egy magyar ezredet küldött a hazánktól és népünk szándékától távoleső csataterekre, a biztos halálba, és a nemzet mégis sírva-vigadt. Örült a fiai halálát is jelentő csatavesztési híreknek, mert azokban a szabadságsírtó Ausztria vereségét látta. Ahogy költőnk mondja:

Fonák időszak volt ez a magyarra!
Nem sírva vigadt, de ujjongva sirt;
Őn fiait öle a harc viharja,
S itthon örömmel várt felőle hírt,
S míg a harctért saját vérünk takarja,
Ugy megvigadt, hogy könnyével se'bírt:
»Hurráh, megint egy új csatánk veszett el,
Bár benne tízezer magyar esett el.«

Tudjuk, mi lett a sírva-vigadó reménykedés vége. Alig egy év múltán, 1860 március 15-én a forradalmi hangulatú tömeg impozáns felvonulással tüntetett a császári önkény ellen. S az eredmény? — a pesti osztrák helyőrség parancsnoka belefövetett a tömegbe. Forinyák Géza elsőéves joghallgató holtan esett össze. A gyászos végű felvonulás így is példát mutatott. A cenzúra-megnyírbafta lapok szerint is, Forinyák április 4-i temetésén 25—30 ezer főnyi pesti lakos vett részt. 1872-re azonban Arany László már ebből, a lényegében közel-multban lejátszódott, eleve kudarcra ítélt hazafiúi tüntetésből sem lát egyebet, mint hogy

»szegény Forinyák a tréfa árát életével adá meg«, s azt, hogy a »mult időknék lett áldozatja nem mint hívónk, jövönk első halottja.« (Az én kiemelésem.)

Mennyire rokon ez a hang az öreg Arany Jánosnak majdnem a fenti strófával egy időben papírra vetett érzéseivel! Az apa 1873-ban, — nem egészen egy évvel fia versesregénye után — így védekezik A nagyidai cigányokat félremagyarázó, álhazafi zugkritikusok ellen :

És engem akkor oly érzés fogott el...

A szőlős gazda is, az egyszerű,

Magánkiül s őrzöngve kacagott fel,

Látván, hogy a szőlőjét a jég veri,

Dorongot ő is hirtelen kapott fel,

Paskolni kezdé, hullván könnyei:

»Nohát, no! így kiált, »én uram Istenem!

»Csak rajta! hadd lám: mire megyünk ketten!«

Ez a hang Széchenyitől, hazánk újkori történetének első nagy ostromozójától kezdve nem ritka egészen Ady kuruc-verseinek hangjáig. Ebben a folytonosságban Arany János mellett helyet kell adnunk Arany Lászlónak is.

Bécs még a Forinyák-tüntetésre adott válaszában is brutálisabban reagált a zsenge magyar szabadságtörekvésekre. Időközben Garibaldi megkezdi felszabadító háborúját Olaszországban, és ezzel egyidőben Bécs soroztatni kezd Magyarországon. Megismétli az 1848 tavaszán történeteket. Erőszakkal toborzott magyar alakulatokkal készül közbelépésre az olasz szabadsághősök ellen. E »pocakos«, »csámpás« néparulól légiót Arany László is megveti; velőre tapintó tömörséggel úgy jellemzi őket, hogy »markukban enyv, szívükben csak szurok«. Ugyanakkor azonban a bukott olasz szabadságharcban résztvevő és a bukás után még Olaszországban tartózkodó magyar légióról, a reményüket vesztett »szegény fiukról« már ismételt nedélyes hangon ír. A tragikus bukás rajzába fonák, gunyoros ízt vegyít, s a szétszéledt — és szerinte sültgalambra váró — magyar légionáriusok

Mint jobb szelet leső hajós, henyéltek, —

S hívék, hogy így mentik meg a hazát.

E példák után szinte természetesnek hat, hogy nem lehet külön ezeknél 1867 bemutatása sem. Hübele, aki sokban azonos a költővel, de mint típus, több is nála:

...nem jósol könnyen nagy reményt honának,

Nem mondja, hogy nincs párunk földtekén,

De örvend a kiegyezés korának,

'Hogy önura lón a magyar megén'

S csak rajta áll, hogy sorstól kivívja

Üdvét — im nyitva a küzdelmi pálya.

Ezek a sorok épp a kiegyezés évében írt *Tünődés* c. versével összevetve bizonyítják költőnk »fejlődését« a legutolsó öt évben. 1867-ben, pár héttel a kiegyezés ratifikálása előtt még félt a kiegyezésnek akkor már szelvében-hosszában ismert formájától.⁴ Most viszont már megnyugodott a tények-példázta valóságban, szükségszerűnek látja a kiegyezést (amit *A délibábok hőse* vissza nem utasító hangja mellett a két év múlva írandó *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség* c. tanulmánya is bizonyít). Öt év alatt messze került a *Tünődés* keserűen, pesszimista módon visszautasító, »a fa, félek soha« gondolatától.

Ezeket a korfordulókat most még csak kiszakítva vizsgáltuk meg, hogy felismerjük Arany László multszemléletét, mely további elemzéseink kiindulópontja. E nedélyes szemlélet további vizsgálódásaink alapja lesz; e nedélyes hang elemzése vezethet közelebb *A délibábok hőse* műfaji problémáihoz.

C) *A Délibábok Hőse* műfaji problémái

Arany László *A délibábok hőse*-ben nemcsak Hübele történetét mondja el, de a maga módján a magyarságét is, az 1850-es és 70-es évek között. Ez a téma regényformát, prózai nagyepikai formát igényelne. Mégis a költő mondanivalója és a mű verses formája közötti belső rokonság miatt a regénybeillő *tartalom valamilyen sajátos okból* fakadóan nem kötetlen prózában, hanem *költött verses-epikai formában* jelentkezik. Noha tudjuk, hogy a regény fel-

⁴ 1867. május 17-én (*A Tünődés* c. ódája ekkor jelent meg a Vasárnapi Ujságban).

ölelheti egy adott kor kisebb vagy nagyobb részét, szereplőinek hosszabb-rövidebb ideig tartó fejlődését, mégis *A délibábok hőse* esetében nem a nemzeti történetére is kiterjedő téma a versesregény műfaji létrejöttének alapja, hanem valami más. Hiszen terjedelmes időszakot ölel fel a *Toldi* is, — Miklós élettörténetét síheder korától kísérhetjük szemmel, egészen haláláig. Meg lehetett volna írni Toldi történetét regényben? Okvetlenül. S mégis verses-epikai mű lett, nem pedig regény (vagy versesregény), annak ellenére, hogy a regénytematikának is megfelelő tartalom — illetve a kötött versforma — itt is megtalálható.

Mindezekből következik, hogy *A délibábok hőse* versesregényi eredetét nem kereshetjük a regénytéma kicsiségében vagy nagyságában, sem pedig az általában regénybe illő tematikában. E mű versesregény-formáját az a mód határozza meg, ahogyan a költő elmondja a történeteket. Vannak művek, — pl. a *Toldi* vagy *A sárga rózsza*, — melyek meséjét az író úgy mondja el, hogy semmit sem sejtet a végkiteljesedésből, nem árulja el legbelsőbb érzéseit már a kezdet kezdetén, s ha kudarcos is a történet vége, annak hangulatát nem terjeszti ki az egész cselekményre. Jókai — minden kétséget kizáróan — együtt érzett Rab Rábyval, és mégsem vetíti írás közben előre Rab Ráby tragédiáját lírai, személyes részletekkel, hanem azt csak a cselekmény kifejtése folyamán tárja elénk.

Arany László dezilluzionista, keser-édes ábrázolási módszere onnan adódik, hogy az 1872-es nézőpontról tekint a multba és jelene szubjektív érzéseit alkalmazza a mult bemutatásánál.

Flaubert a *Bouvard és Pécouchet* eseményét kezdettől fogva »tárgyilagosan«, az impassibilité módszerével ábrázolja. Nem érzékelteti velünk előre a végső bukást. Sohasem közli velünk alkotás közben — pl. amikor a két »hős« botanikába, vagy geológiába kezd, hogy — 'sohasem fog sikerülni', stb. Ellenkezőleg! Éppen az az alkotómódszere, hogy a történet pergetése közben bizonyítja be a kudarc szükségyszerűségét. E kudarc-sorozat közben az író megmarad az impassibilité sáncai mögött. Elképzelhető lenne-e Flaubert regényében Arany László költői módszere? Nem. Tönkre tenné a regény ábrázolási eredményeit, élvezhetetlenné tenné az írást.

*A délibábok hőse*ről tehát elmondhatjuk, — hogy Hübele Balázs története: regénytörténet. Prózai feldolgozásra azonban épp a költő nedélyes, keser-édes, a jelen hangulatát a multba vetítő, érzelmi, lírai történet szemlélete miatt nem kerülhetett sor, de ugyanakkor a »közönséges« verses-epikai feldolgozásra sem.

Puskin, *Jevgenyij Onyegin*jével kapcsolatban ezt írja költő-barátjának, Gnyegyicsnek: »A főalak jelleme inkább regénybe, semmint költeménybe illő«. Ez a megállapítás nemcsak Onyeginre, de Hübelére is vonatkozik, akár Blagoj-nak egy ugyancsak *Onyegin*nel kapcsolatos megállapítása, mely szerint: »A regény 'szabad távlata' és 'tágas kerete' valóban megengedte Puskinnak, hogy ne csupasz fejlődésében mutassa be Jevgenyij Onyegin jellemét, hanem a jellemét kialakító szociális és társadalmi okokat is megmagyarázza«. ⁵ Ezt a megállapítást a mi esetünkben tovább boncolhatjuk. Elmondhatjuk, hogy a formailag kötött epikus keret, *kötöttsége ellenére* is lehetővé teszi (mint a líra általában) az érzelmek gazdag és szabad — jelen esetünkben nedélyes — csapongását, egyszóval versesregényünk lényeges tartalmi és formai elemeinek létrejöttét. Ez a sajátos ábrázolási módszer nem jelent különösebb korlátot. A társadalomábrázolás, a típusok gazdag bemutatása így is sokrétű lehet. E sokrétűségre a következőkben kitérünk.

II. A délibábok hőse alakjainak elemzése

A) Hübele Balázs alakja

Hübele Balázs már az első soroktól kezdve mint osztálya jellegzetes figurája áll előttünk. »Kisbirtokú apától« »falon eredt«, s a cselekmény megindulása idején a szabaságharcban honvédezedesként eselést apja példája nyomán »Szerepre vágyott s ezt könnyűnek hívé — Hisz' atyja híre félig már övé«. (Az én kiemelésem) Vajjon nincs-e ebből a származtatásban rokonság Gyulai Radnóthyjával? Vajjon, ha Balázs »apja él« — tanulság rá fiának sorsa — nem ugyanúgy kellene buknia mint Radnóthy-nak? És fordítva: ha Radnóthy Géza nem hal meg Majlandban, vajjon más sors vár rá, mint Hübelére a *megváltozott* történelmi és társadalmi körülmények között? A kérdésre, azt hiszem, nemmel felelhetünk. Ezt megerősíti maga Gyulai is, aki épp e válságos években, 1869—72 között — egy időben *A délibábok hőse*vel — kezdte megírni *Romhányi*ját, amely (világosan kitetszik a töredékekből) bizonyos értelemben Radnóthy történetének folytatása lett volna.

⁵ Blagoj: *Puskin*. Bp. 1953. 43. 1.

Hübele Balázs életkörülményei tömören példázzak a nemesi Magyarország kétségbeesett, súlyát vesztett, egykori vezető-rétegének sorsát: 'ha vesztett a hatalom, vesztett a birtok, legalább úri foglalkozást tanuljon a fiú'. Hősünk »Pestre jő és szubskribál«, de »oly tanulmányokra«, mint amelyeneket tanulnia kellene a jurátus szemesztereken, »semmi kedve«. Hübele Balázs jelleme — összetett. Van benne hajlam a tetszetős, de mégis üres életforma levetkezésére. Amellett, hogy magatartásában, életszemléletében fellelhető a dэндизmus, az sem jellemzi kizárólagosan. Egyfelől igaz, hogy számára a boldog »jogász-kor« »tarka szép mozaik«, ahol »Könyv, kártya, billiárd, ész-jog, csókos ajk« mind egy tarka és unott összevisszaságban »hőmpölyög, forog«, akár Jevgenij Onyegin emlékezetében a csókos, mámoros Néva-parti éjtszakák. De ugyanakkor azt is megtudjuk, hogy Hübele *ebben a léha* környezetben »utálja meg a betűvetést, s kortársai közt keres kitüntetést«. *Azon* kortársak közt, kik utat nem találva csupán »merő szokásból tengtek a jogon«, hogy utóbb elvégezzék a számukra egyedül kiutat jelentő jogásztanulmányokat, »a hanyatló ősi birtokon, vonuljanak meg, míg van, inni, enni, Búsulni a honért és mit se tenni«. (A költő is közbeszúrva, líraian jegyzi meg, — mi is csak zárójelben: ilyen emberekkel bizony nem sok jó elé lehetett nézni a 67 utáni Magyarországon. Ezek a figurák már nem alkalmasak az ország hajójának kormányzására, mint apák voltak a forradalom előtt.) Hogy a kiegyezés megkötésében résztvevő nemesség ürességét, s Magyarország perspektívtalan jövőjét már 1867-ben mennyire érezte — s azóta is érzi —, azt így igazolja: »Hát lesz-e a fának nemes gyümölcse, mely elvadulva, fajzott, senyvedett, — kit könny ha öntözött, keserv ha érelt: Hogy lenne célnál kit cél nem vezérelt!«. A hangmár ismerős: sokban rokon a *Tündés* »a fa félek soha« motívumával. De hiába a felismerés: a rossz meglátásától még messze van a cselekvés, amely azt megváltoztatja, s Balázs nem is törekszik erre, mint ahogyan osztálya sem törekedett. Környezete ál-lázadozó, sírva-vigadó, álhazafi magatartása most még csak úgy hat rá, hogy »hivatalosan búsong« a haza sorsa felett és félreértve Petőfit, kedvét leli a tehetetlen, lázadó Szilveszterben és fennhangon szavalja *Az apostolt*. Még arra is hajlandó, hogy letörje egy éjtszakai »heccen« a lámpavas osztrák címerét. De mikor lefűleli őt az éjjeli őr, s pajtásai másnap — miután kiengedték a börtönből — nemcsak hogy nem becsülik »höstettéért«, de egyenest kinevetik érte, — gondolkodóba esik. Rádöbben, hogy *másként kell viselkednie, másokkal és másként kell harcolnia*, ha hazájáért valamit is tenni akar. Ez a fordulat döntően fontos Hübele fejlődésében. *Most szándékozik kitörni* osztálya korlátaiból, s hozzátehetjük: alakja *ettől kezdve* szimbolizálja osztályának az újmódi körülmények közötti, újmódi törekvéseit a korábbi irányító, vezető hatalom visszaszerzésére. A feladatára döbönt Balázs elhatározza, hogy író lesz, s nagy reformkori témák újravizsgálásával kezd munkához. (Zrínyi, Kont, Zách Felicián.) Ezeket akarja új körülmények között életre kelteni, hogy »lelket öntsön nemzetébe«.

Hübele olvasván Lessinget (akit Arany Lászlónak mint irodalmi gyakorlata mutatja, ismernie kellett) rájön, hogy a *látszat* és a *való* nem egy. E felismerésre az élet kényszeríti rá, de jellemzően fonák módon, amiben viszont költőnk keze játszik közre. Hübele ugyanis, a látszat és a lényeg különbségét nem úgy ismeri fel, hogy az — ha megrázkódtatja is —, de előrelendíti, hanem úgy, hogy ez a felismerés őt még mélyebb és még kilátástalanabb problémákba veti vissza. (Ezek a problémák persze csak Hübele és bizonyos értelemben Arany László számára kilátástalanok!) Hübele színművéhez *áruló* jellemet keres, hogy annak visszariasztó példájával is felrázhassa nemzetét a tespedésből, de az *áruló* modelljének kiválasztásakor törököt fog Réfalvy személyében.

Az, hogy Réfalvy alakja azonos Görgeyével, részben a jellemzés is bizonyítja. A »honfitűzőnben« nem lelkesedő, »jövőben bízni nem tudó«, »veszteniünk kell« hangulatot terjesztő és a »lázadó néppel nem alkudott« vezér csakis Görgey lehet. Réfalvy is félrevonul az élettől — akárcsak Görgey Visegrádra, stb. Egyébként költőnk feleségének második férje, Vojnovich Géza is megerősíti, hogy Arany László Réfalvy alakjában Görgeyt mintázta.⁶

Balázs, miután megtalálta »jellemét«, felkeresi az *árulót*, hogy munkába kezdjen. De az *áruló* helyett a bájos Etelkét találja otthon, majd megismerkedik az apával, akiről kénytelen beismerni, hogy távolról sem olyan, mint amelyenек gondolta. Magabarokadt, agg, hanyatott kedélyű, lelkibeteg bűnhődő helyett egy »magas, komoly, *nyill-arcú* férfi-vel találkozik. (Az én kiemelésem). Sőt hogy még keservesebb és kiábrándítóbb legyen a csalódás: maga Réfalvy oktatja ki a meglepetéstől — nő meg a szép lány hatására — az eredeti szándékaról megfeledkezett Hübelét, aki hamarjában drámaírói, nemzetet felrázni szándékozó terveiről kezd szónokolni. Réfalvy arra inti, hogy »aki csak költők hónapát kutatja« az a »földön járn tudni elfeled«. Még egy megalkuvó tanácsot is ad Hübelének: »egy kockára mindenét ne vesse«. Balázs *ekkor* érti meg a látszat és a való különbségét a korábbiakban érintett sajtósan rossz értelemben, s így szinte természetes, hogy »*Kissé megingadoz merész bízalma:*

⁶ Arany János Ő. M. Bp. 1952. VI. 241. l.

E kétkedőnek nincs-e igaza? (Az én kiemelésem.) A költő főként ilyen felismerés bemutatásával teheti reálisra azt a tényt, hogy Húbele épp Réfalvy (Görgey) leányába szeret. Kételyei ellenére Balázs elhatározza, hogy az egyszer látott, de pillanatok alatt megszeretett Etelkéért minden szociális és politikai konvencióval dacolva harcolni fog. Réfalvy hatására új elveket kezd vallani és úgy érzi, hogy képes lenne küzdeni a lányért, mert: »van bizalmam, hogy nyerjek jogot, S hatalmam is lesz, hogy megvédjem őt.« De a harc elhatározásával csaknem egyszerre:

...szégyenli ezt a szándékot,
Restelli célját önmaga előtt,
Bölcs hallgatással hát kitér előle:
»Akkor — ki tudja, eh, mi lesz belőle.

Ez a jelenet Réfalvy (Görgey) felmentését jelenti az őt ért 48-as, *plebejusi* vádak alól. Balázs pedig felhagyva az eredeti írói tervekkel, — égvé a szerelemvágytól, *elhatározza*, hogy híres ember lesz s mint ilyen szerzi meg magának a bájos Etelkét.

A továbbiakban abból kell kiindulnunk, hogy vajjon ilyen magatartás egyedi jelenség-e s csupán Balázusra jellemző, vagy pedig ennél többet is jelent? Tudjuk, nemcsak Húbele revidálta a közelmúlt törekvéseit önmagában, hanem osztálya is — és ugyanígy nemcsak Húbele vágyakozik a 60-as évek elején hírnévre, hatalomra, hanem a volt nemesi vezetőréteg is.

A hatalomból kiszorultak (és éppen ezért oda visszavágyók) jellemzője a »jobbratörő« tervek kiigyalása, a hírnévre törekvés. Ezt a nagyratörő, a »társadalom érdekében« sok jót tenni akaró magatartást Balzac regényírói példái nyomán az irodalomban napoleoni törekvésnek, Napoleon-motívumnak nevezük. Balzac *A vidéki orvosban* Benassis doktor szavaival így jellemzi ezt a magatartást:

Ma nincs más eszközünk a társadalom támogatására az egoizmusnál; az egyén csak önmagában hisz... A nagy ember, aki megment bennünket a nagy hajótöréstől, amely felé sodródunk, bizonyára az individualizmust fogja igénybevenni a nemzet újjáépítésére.

Benassis doktor szavait nem azért idéztük, hogy azonosítsuk Húbele Balázs gondolataival, hanem csak azért, hogy rámutassunk a két figura sokban rokon felfogására. Tény, hogy Benassis doktor egy aránylag fejlett államban, a győztes polgári forradalom után mondja ezeket a burzsoáziára oly jellemző szavakat, amikor a kezdetben egységes, polgári-demokratikus tábor differenciálódott és a burzsoázia, elárulva a forradalomban vele szövetséges népi tömegeket, már csakis az egoista, individualista törekvésekben kereshette a mentséget a »nagy hajótörés elől«.

A mi esetünkben nem valami hasonlóval állunk szemben? Vajjon a magyar nemesség (az oligarcha aulikusokat kivéve) soraiban nem tapasztalható ilyen magatartás egészen a 70-es évek derekáig, amikor — lemondva az ilyen törekvésekről — inkább a hatalomban való részvétel, a koncot választották, mint veszéllyel nem járó módszert, az önálló törekvések helyett? S ha Benassis doktor példájánál azt mondtuk, hogy a francia burzsoázia egoista, individualista magatartása mögött az is ott van, hogy közben elkülönültek a plebejus tömegektől, akkor nem mondhatjuk-e joggal, hogy más helyzetben ugyan és a szereplőket tekintve másképp, de hasonló folyamat játszódott le Magyarországon is? A régi vezető nemesi réteg nálunk is elkülönült tömegeitől, még 1849-ben. Míg korábban (1848 előtt) egyesíteni tudta törekvésében a liberalizmust és a demokráciát, és éppen ezért a nemzet egészéért, az általános haladásért is harcolhatott, addig mostanra felhagyott az igazi demokratikus követelésekkel és így liberalizmusa üresen kongó, nem egyetemes értékű, hanem egyértelmű egoizmussá, individualizmussá süllyedt. Ez a helyzet nálunk is megteremtette — ha jóval kisebb mértékben és jelentőséggel is mint Franciaországban — a napoleoni magatartást, a Napoleon-motívumot.⁷

Megtalálható ez Húbelénél is. A Réfalvy-konfliktus után »Balázs szívébe új érzés lopózott, ... Ábrándja, mint hegyormi köd, zilált; Lelkében... magas dicsvágy zajong«. Vagy még csattanósabban költőnk mottó-utalása szerint Húbele további ténykedéseire Byron megállapítása nyomja rá bélyegét, mely szerint:

...Men write, — speak, preach and heroes kill
And bards burn, what they call, their »midnight-taper«
To have — a name —.

Balázs így indul el az új feladatok megvalósítására, s a solferinói, magentai csatát és a pesti tüntetéseket követően, az olasz frontra kerül, majd Garibaldihoz szökik, hogy győztesen

⁷ E folyamatot Arany László is látta. V. ö. fentebb idézett Charles Loring Brace-hoz írt levelének az idézet szerinti első bekezdésével.

visszatérjen a »jövő tavasszal«. Azt már a megelőzőkben láttuk, hogy Arany László miképpen vélekedett az olasz szabadságharcról. Hűbele most már nem keresi a hírnevet (»Bohó remény, dicsvágy, Isten veled!«) s ebben költőnk akarva nem akarva, de ismételten a realitást mutatja be. Nemcsak Garibaldi harcának bukása volt szükségszerű az adott történelmi körülmények között, hanem Hűbele és az ő benne szimbolizált sok-tízezernyi Hűbele Balázs életében is ez következett be a 60-as évek elején.

*

Még alig hangzottak el a fájdalmas búcsú szavai (»Isten veled Francasti, Róma tája, Szép félsziget, te második hazám«) s máris új utakra kell térnünk: »hősünk« lelke is megrendül Itáliában, akár annakidején Childe Haroldé, de mennyire máskép! Míg Byron főhőse Rómában és Nápolyban kétségbeesik, fájlalja a klasszikus kultúrák bukását, addig Hűbele többé már nem az antikvitás porbahulltán mereng, hanem hazája ipari elmaradottságán kesereg. Felismeri a történelmileg szükségszerűt, — hogy »Korunk gyevyere a gyár, gép, kazán«, s nagy elhatározással a 70-es évek akkor még célraezetőnek tartott feladatát vállalja magára. Szent esküvel fogadja: »munka által szolgálom hazám«. Ezzel a fordulattal Hűbele fejlődésének ismét új periódusához érkezünk el. Meghökken Anglia lenyűgöző gazdagságától (akár annakidején Arany László; — v. ö. Csengery Antalhoz írott 1872-es ostendei levelével) de egyttal azt is szeretné, »Ha így [ezt] hónapra készen áttehetné«. De Hűbele Angliában nemcsak az ipari fejlődés teremtette határtalan távlatokat látja meg, hanem a fény mellett az árnyékok is. Kimondja, hogy London nem más, mint »Kincsek garmadája« és »koldusbot együtt és szomszédosan«.

Amikorra a mi országunk iparosodni kezdene, addigra nyugaton már kifejlődött a burzsoa társadalmi rend, lassan végéhez közeledik a kapitalizmus klasszikus korszaka, és így lelkesítő külföldi példa helyett, a súlyos válságokkal teli, nem sok távlatlalt kecsgetető jövőt látja maga előtt a magyar iparosító vállalkozó. Az újmódi, szép tervekért lelkesedő Hűbele hiába forgatja Mill-Stuartot és Proudhont — mégsem tudja »nyitját megtalál-ni a »Társadalmi özőnvíz mélyei«-nek, míg egyelőre valamelyes, meg nem nevezett nagy ösztönző erőttől fűtve, felhagy a vizsgálódásokkal és »másra tér figyelme«.

A kapitalizmus problematikája A délibábok hősenek általános koncepciójában még nem döntő jelentőségű, ilyen funkciója csak a Hunok harcában lesz. Szerepeltetését csak két körülmény magyarázhatja: Arany László mélyről fakadó realista szándéka, az Angliában meglatott valóság, — s az a kompozíciós szándék, hogy a későbbi pesti iparosítási jelenetet már itt előkészítse. (Erre a problémára még visszatérünk).

Balázs »sorsa fordul« — haza kerül Magyarországra és egyelőre még úgy érzi, hogy »ím nyitva« van előtte és mások előtt is »a küzdelmi pálya«. De csalódnia kell, — elképzelései számára nem kedvező az itthoni valóság. Akárcsak Jevgenyin Onyegin — ő is megütözik nagybátyja megyei udvarházának elmaradottságán. Rá kell jönnie, hogy személyében képtelen a reformok realizására, mert mindehhez szegény. Ezért elmélikedik eképpen:

*Hej, hogyha . . . nagy birtokos lehetne,
Most mennyi hasznost, mennyi jót tehetne!*

De szegénysége csupán csak egyik oka a kudarcnak. Rá kell döbbenie (mind neki, mind az olvasónak), hogy látszólagos liberális reformtervei már senkit sem érdekelnek. A nemeség megtartotta a maga számára a liberalizmust, mind a polgárosodás maszlagát, de ugyanakkor megtagadta a korábban vallott demokratikus eszméket, nem utolsó sorban azért, mert azok tartalmukban immár kibővülve, fenyegető rémmé nőttek. Ezt a tényrt Arany László is megemlíti. Hűbele »népe«

..... számára tervez
Tanegyletet, de népe megszökik;
Népkört csinál, de abból mokra kör lesz;
(Nem kell az ige, közföld kell nekik.)
(Az én kiemelésem.)

A kép azonban még ennyire sem kedvező; még Hűbele üres liberális frázisai is kiváltják a környékbeli birtokosok ellenszenvét. Nekik még az üresen kongó liberalizmus is sok, s Hűbelét gyanú lengedezi körül, hogy »vajjon mivégett, S titkos céllal teszi azt, vagy ezt?«. »Hősünk« mindezek hatására felhagyni kénytelen agrárkapitalista törekvéseivel, így kerül Pestre. Korábban utáltunk arra, hogy az angliai nyomort, illetve a kapitalizmus-teremtette visszáságokat szerkesztéstechnikai szempontok szerint is helyesen ábrázolta Arany László. Nos, ezeknek a korábbi, látszólag agodavetett szakaszoknak most lesz értelmük. Hiszen mit lát Hűbele

Pesten? Nem mást, mint »álnok és irigy bujósdi-harcot, Szent cél alá dugott ön-érdeket«, s olyan embereket, kiknek »ajkuk országos célt emleget«, de emellett »kezet fognának még az ördöggel is« — a panamáért, vagy ahogyan ők mondják, a »Schwindel« érdekében. Erről a képről bizony nem lehet azt mondani, hogy hasonlítana az angliaira. Itt nem a gazdagság és a szegénység bemutatásával találkozunk, hanem a megvalósítandó magyar iparfejlesztés korrupt végrehajtásával. Költőnk emelkedettségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az Anglia-példázta »társadalmi özönvíz« fenyegető rémétől nem ijed meg olyan értelemben, hogy lemondana a hazai fejlődés gondolatáról. Nem, ezt nem teszi. A pesti jelenettel — annak kilátástalan bemutatásával — egyetlen gunyoros szót sem ejt az iparosodásról. Valószínű, hogy ezt szent feladatnak tartotta már akkor is. Nyugodtan mondhatjuk, hogy ebből a szempontból a *Hunok harca* nemcsak 1874-re jellemző, de valószínűen 1872-re is. Pesttel kapcsolatban csupán az álhazafi, profit- és Schwindel-leső »hazafiakat« ítéli el. Nem különbös az sem, hogy ebben a munkában Hűbele már részt sem próbál venni, csupán szemléli a fejleményeket. Ezzel is azt példázza költőnk, hogy hőse és a hozzá hasonlók már nem cselekvőképes emberek. Ugyanakkor azonban azt sem szabad elfelejtenünk, hogy mindezek ellenére épp Hűbele az, aki kijelenti Pesten: »Ha volna mennydörgő szóm, hogy kiáltam: Hazám, vakard le ez élődi fajt!«. Ezek a szavak Arany László ragyogó leleményéről is tanúskodnak. A végső fokon erkölcsileg is megsemmisülő Hűbele ítéli el a pesti ipar- és kereskedelem-lovagokat. Ez a rész szinte megcáfolja a közmondást, — mert igenis: Kivághatja a kisebbik holló a nagyobb szemét! De e fenti kijelentésével Hűbele önmagát is leleplezi; beismeri, hogy immár nincs ereje levakarni »az élődi fajt« nemzete testéről, azaz igazolja, hogy az aktív politika területén már sem neki, sem osztályának nincs beavatkozási hatalma. Ez az »előzetes befejezés« is misterien érzékelteti a Hűbele Balázskok halálraftélttségét, azt, hogy a megyei nemesség felett átlépett a történelem és azt, hogy mint vezető osztály, többé számba sem jöhet.

B) Réfalvy Etelke alakja

Etelke alakjának elemzése folyamán nem lehet annyi mondanivalónk, mint Hűbele kapcsán volt, hiszen kevesebbet is szerepel, mint reménytelen szerelme. Mégis fontos funkciója van a verses-regényben. Etelke bizonyos mértékig Hűbele pandantja. Alakja vizsgálatánál ismételten le kell szögeznünk: igen lényeges tény az, hogy: Etelke Réfalvy, — Görgey — leánya. Az apa szerepének fontosságát Balázs sorsa alakulásában már a megelőzőkben láttuk, s hogy ezt a *döntő fordulópontot* költőnk ábrázolhassa, ahhoz többek között Etelkére is szükség volt. Így válhatott egyáltalán Etelke Balázs sorsában számottevő momentummá, *esetlegessége ellenére*. Ezt azért is fontos hangsúlyoznunk, mert nemcsak Etelke, hanem az egész Réfalvy-konfliktus véletlennek látszik, noha mégsem az. A konfliktusban rejlő fordulópontra Hűbele Balázs eddigi *előéletét* és az *akkori helyzetet* tekintve szükségszerű, s ha ebből indulunk ki, csak akkor érthetjük meg egyáltalán Etelkének, mint Balázs eszményi szerelmének és a reális valóságnak nedélyes, aranylászlói ellentétét. (»Alakja olykor nyájas esti szél, Máskor vihar, villámmal vemhezett.«) A történet folyamán (miután Hűbele Olaszországba kerül) Etelkének már csak egyszer lesz szerepe »szerelmese« sorsának alakításában, a történet befejezésekor. A közbülső időben Etelke sorsa Hűbeléétől *külön alakul*. Mégis érdemes ezt a szakaszt figyelemmel kísérni. Hiszen ki is ez a lány, azonkívül, hogy Réfalvy gyermeke? Alapjában véve rokonszenves, bájos teremts, akinek *lehetősége, módja volna* arra, hogy boldog életet éljen, *annak ellenére*, hogy »Görgey« leánya. Azért hangsúlyozzuk, hogy »annak ellenére...«, mert lényegében véve mind a rokonság, mind pedig jövőendő férje még rendelkezik valamelyes vagyonnal, a megváltozott körülmények, a »nehéz idők« ellenére. S valóban boldog lesz Etelke? Távolról sem, legalábbis nem úgy, ahogyan elgondolta. Tudjuk, hogy apja — miután Balázs katonának áll — Etelkét vidékre küldi a rokonokhoz, ő pedig csalódik a vidéki életben, a rokonokban, egész eltervezett jövőjében. Számára »soká fád volt az élet«, s »délbáb-honából alá-bukott«. »A megszokás a legjobb iskolamester« — mondja egy egyébként nem nagyon szerencsés mondás, s így alakul Etelke sorsa is. Beletörődik a *megváltozhatatlanba*, megtanul »háztartást vezetni«, mivel »E lecke a legjobb vigasztaló«, s így »Megszokja egyszerű körét szeretni«. Azaz annak ellenére, hogy Arany László szerint »tűzről-pattant« leány lett, — azt is elmondhatjuk róla, hogy elszürkült, belefásult a vidéki életbe. Sorsa alakulásában az történt, hogy szép terveiből kiábrándult a »kedves nemesi rokonok« közt, s falusi háziasszonnyá szürkült. Lényeges ez? Fontosat mondott ezzel Arany László? Okvetlenül! Lerántotta a vidéki nemesi élet idilliikus leplet, és ezzel is megmutatta, — mégha nem is akarta — annak szürke, provinciális ürességét. Ennek a vidéki helyzetnek teljes bemutatásában már nem érződik az a hangulat, amelyet 5 éve még úgy fogalmazott meg, hogy »mutata anima non est multabile corpus«.⁸

⁸ V. ö. a 3. jegyzettel.

C) A főbb mellékalakok

A mellékalakoknak igen fontos szerepük van a történet folyamán, különösen a befejező részben. Amíg a korábbi szakaszokban lényegében csak Réfalvy avatkozik be Hűbele sorsának intézésébe, addig az utolsó, hazai periódusban Arany László változtat ezen a költői koncepción és Hűbelét a mellékalakok egész csoportjával véteti körül. Ez két szempontból is jelentős. Balázs épp a hazai, tehát *lényegesebb* periódusban eleven kontaktusba kerül az ő sorsát is befolyásoló mellékalakokkal. Költőnk épp ezek bemutatásával még jobban tudja érzékeltetni Hűbele osztályának *általános* halálraiteltségét s azt a speciális magyar környezetet, amelyben az onnan kiszakadni próbáló, de oda visszahullt Hűbelének *szükségszerűen buknia kell*.

E mellékalakoknak a neve is sokatmondó: Horpasz koma, Szij Muki, Vermes úr, Szikár úr, stb. mindannyian fontos emberek, ők »a vidék színe és java« és »Tiszazúgban a tudomány, s művészet« megtestesítői. Kivétel nélkül remekbe rajzolt figurák, a dandizmus és a sajátosan magyar dzsentrí keverékének őstípusai. Valamennyiük közül különösen Horpasz koma figurája fontos. Ő már jóval több, mint az őseit szimbolizáló Petőfi-megrajzolta Pató Pál figura. Horpasz koma lényegében már azoknak az élősdí senkiháziaknak korai őse, akiket majd Mikszáth leplez le a báró Behenczyek alakjában.

Korábban jeleztük, hogy a vezetés után már csak epekedő középnemesség 67-es kompromisszumos barátaival egyetemben, elárulta az igazi haladást és taktikájának az üres liberalizmust választotta. Nos, ezt a jelenséget Arany László *itt is* bemutatja. E figurák úgy beszélnek magukról, hogy: »Mink parasztok«, »pedig (nyomukban) a süjtásos legény« s »Sociológ-ábránd sem kell« nekik, »De, bár nem elvből, sem tapasztalásból«, ezek mindannyian »Hű forradalmár«-ok »merő szokásból«. Ők azok, akik Hűbelének még a szerény reformterveit is elgáncsolják, s ők azok, akik, mint ezerkarú polip, igyekeznek »hősüinket« a maguk képerére és hasonlatosságára átformálni, azaz magukhoz süllyeszteni. Tudjuk, hogy Balázs tőlük megy el kudarcos falusi reformtervei után Pestre, még egy utolsó próbálkozásra, azzal a céllal: hátha lehet még segíteni az elmaradt magyar közállapotokon. Tudjuk, ebben az utolsó reményében is csalatkozik és véglegesen, mindenképpen kiábrándulva tér haza, engedve nagybátyja születésnapi meghívójának. A korábban említett dicső urak pedig, gondolva, hogy Hűbele már eléggé kiszórt-lelkű, eléggé megüresedett ahhoz, hogy cimborájuk legyen, örömmámorban fogadják csömörbe és fásultságba bukott társukat. »Éljen Balázs, éljen!« — kiáltják, — majd »*Sok régi emléken* kedvük derül, s mit sem törődve a világgal »buzdítva egymást, isznak emberül«. (Az én kiemelésem) További funkciójukra a befejező jelenet kapcsán még visszatérünk. De az eddigiek alapján is megállapíthatjuk, hogy bemutatásuk Arany László költői művészetének egyik szerkesztéstechnikai csúcspontja. Fényes bizonyítékokkal példázza mind a korabeli, mind a mai olvasónak: íme, ilyen lett a Hűbele Balázsok korrupt, embertelen, idejétmúlt Magyarországa.

III. A délibábok hőse szerkezete

Kiindulónak nézzük meg, mit bizonyított be a magyarság számára 1848/49 története? Azt, hogy *fejverrel nem sikerült* kivívni a nemzet szabadságát. Éppen ezért, a következő időszakban nemzetünk központi feladata lett a belső, gazdasági, kulturális, stb. fejlődés fokozása, mint mindennemű további haladás előfeltétele. Ezt nemcsak mi látjuk *ma*, hanem Arany László is láthatta *akkor*, hiszen erre utal az egész versesregény-bemutatta kor-helyzet aprólékos kidolgozottsága, s az a tény is, hogy — a mű írásának idejében — már túl vagyunk a nagy harci lehetőségeken. 1867: megtörtént a kiegyezés. Így az egész Garibaldi-féle harcnak és a harc bukása bemutatásának van valami szimbólikus jellege. Balázs a vesztes Garibaldi-forradalomban mintegy *átéli, újraéli* a szerencsétlen végű magyar szabadságharcot, s így jut el eddigi céljaival ellentétben az új feladatig: a nemzetgazdaság békés belső fejlesztéséig, ami valóban a kor égető és alapvető feladata. S hogy ez a felismerés, illetve a felismerést megelőző megrázkódtatás mennyire jelentős Hűbele számára, azt Arany László külön is nyomatékosítja a »kettős család« motívumával, versesregényünk egyik ragyogóan jó szerkezeti megoldásával. A »to have a name«-motívum felcsendülésekor Hűbele a »hazáért és Etelkéért« céllal indul harcba. A kettő feltételezi egymást, illetve az utóbbi adja meg az első, *általános* cél *konkrét* személyi értelmét, egyedítését. Most, hogy a bukott harc nyomán közéleti vonatkozásokban csalódott »hősünk«, ez még nem elégíti ki szerzőnket. Balázs, mint tudjuk, csalódik Etelke hűségében, s így ez a *második* család még jobban nyomatékosítja — immár magánéleti vonatkozásban is — azt, hogy a további harc reménytelen, hogy új kiutat kell keresni. Ezzel a kiváló megoldással nemcsak azt éri el Arany László, hogy a kezdetben az apa kapcsán fontosnak mutatkozott Réfalvy-motívumot vissza tudta vezetni a fő cselekményhez (mert az Etelke falura kerülésével kétségesnek látszik), hanem azt is, hogy

így egyúttal megteremtette Etelke és Húbele befejező, tragikus találkozásának reális alapját is. Költőnk pontosan követve a história tanulságait, a cselekmény minden szálát úgy vezette, hogy azok a »jelenben« az egész verses regény forrponjtjában fussanak össze.

A) A jellemek fejlődésének párhuzamos ellentétessége

Versesregényünknek két főalakja van. Korábban, a kezdeti Réfalvy-szituációban láttuk már, hogyan kapcsolódott össze a sorsuk. Tudjuk, hogy ellentétes úton indultak (önszántukból vagy családi parancsa — mindegy!) saját (illetve Balázs részéről sokáig közösnek hitt) boldogságuk elérésére. Társadalmi helyzetüket tekintve nem, legfeljebb erkölcsi megbecsültetésüknél fogva különböznek egymástól. Balázs a harcot, a küzdelmet választja, ha még oly hebehurgya módon is; Etelke viszont a világ dolgain csak elmélázó, békés, otthoni életet, a nemesi patriarchális világ roncsai között, — s mégis ugyanegy helyre jutnak. Balázs a végső elfásulásig, Etelke pedig a rezignált közömbösségig, az elparlagiasodásig jut el »fejlődésében«. Sorsuk rokonságát az is mutatja, hogy mindkettőjüknek valami módon rokona, ismerőse a gyűlevész Horpasz-, Szij Muki-féle tábor.

A haldokló nemesi Magyarország mindkettőjüket a maga képére alakította át; magába húzta őket, mint a mocsárba tévedt vándort a süppedékes talaj.

Ellenvetésként megemlíthetné valaki, hogy Húbele — mindezek ellenére — a történet végén ikarusi módra bukik a fertőbe, míg Etelke nem. Ez igaz, — de Húbele erkölcstelen tette nélkül is erkölcsi halott, felesleges ember, Etelke pedig egy ilyen jellegű bukás nélkül sem magasztosul fel, hanem továbbra is megmarad sorsába belefásuló, parlagi nemes-asszonyinak. Arany László ezzel is kifejezi ezt a sorsot, hogy Etelke Balázs aljas támadásakor egy halk sikolytól eltérvén, néma szereplő, s csak menekülni tud. Pedig költőnk előtt volt egy példa: a *Jevgenij Onyegin* zárójelenete. Tudjuk, hogy Tatjana Onyegin moszkvai udvarlását hatalmas erkölcsi fölényrel visszautasítja, s e visszautasításban valósággal felmagasztosul. Arany László nem kereshetett volna valami hasonló megoldást a végjelenetben? Dehogy nem. Még azt sem mondhatni, hogy ilyet vagy ehhez hasonlót azért nem írt, hogy plágiumnak ne vegyék az olvasók, hiszen elég jelentős szerkesztési alapelveket, sőt egy teljes helyzet-bemutatót — szinte szó szerint — átvett az *Onyegin*ből.

Nem, itt kár is minden problémakeresés. Húbele és Etelke jellemének párhuzamos-ellentétes fejlesztését Arany László helyesen oldotta meg, akár tudatosan, akár nem. Ezzel a megoldással hús-vér élő embereket mutatott be, a kor fojtó, magán- és közéleti tragédiáktól terhes életét tárta fel szemünk előtt.

B) A lírai és epikai elemek szerkezeti egysége

Tanulmányunk elején utaltunk az ú. n. »lírai betétek«, vagy más vonatkozásban a lírai és az epikai elemek sajátosan nedélyes keveredésére, mint műfaji sajátosságra. Itt ismételtén beszélnünk kell róluk, mint versesregényünk felépítésének egyik döntő eleméről. E lírai betétek általában az egyes fejezetek élén, (vagy a fejezeteken belül fontosabb fordulópontok előtt) helyezkednek el. Funkciójuk az, hogy néhány sorba tömörítve, lírai módon előlegezzék az adott fejezet tartalmát. Amit a költő e sorokban akár képekben, akár az egyszerű lelki-állapotok leírásában tömörít, azt később konkretizálva is elmondja. Így természetesen azonnal felmerül a kérdés: vajjon mi szükség van erre? Miért mondja el Arany László kétszer ugyanazt? Valójában ez az eljárás nem öncélú modorosság, hanem ellenkezőleg, ügyes költői eszköznek tekinthető az olvasó figyelmének megragadására. Ezen részek kb. azt a szerepet töltik be a versesregényben, mint valami opera-nyitány: lírai átélésükkel szinte *szérmotívumokat* nyerünk a későbbi szakaszoknak még mélyebb megértésére. Segítik érzékeltetni a kor levegőjét, s nem utolsósorban azt a sokszor lényeges különbséget, ami Arany László költői szándéka és az általa bemutatott valóság között van. Ezen utóbbi tényt tárgyalására még visszatérünk versesregényünk befejező jelenetének, illetve világnézeti alapjának vizsgálatakor. A lírai és az epikai elemeknek e sajátos keveredése — versesregényünkön belül — általános. Kialakulásuk a legszorosabban összefügg *A délibábok hőse* műfajának kialakulásával, magának a versesregénynek létrejöttével.

C) Az egyes mellékalakok kompozíciós szerepe

Gyakran — már kezdettől — hangoztatott vád *A délibábok hőse*vel szemben, hogy az ábrázolás eredményességét tekintve, a IV. rész sikerültebb, gazdagabb, mint a megelőző három. E kétségtelen igazság a mult-szemlélet sajátosságaiból adódik. Magától értődik, hogy a IV. részben már nincs különbség a cselekmény időszintje és a nedélyesen szemlélő Arany

László kora között. Itt érződik legkevésbé a sokszor már tényleg mechanikussá váló nedélyes, a multat is a jelen szemüvegén néző történetiszemlélet. Ebben a részben már csak azért sem lehet ilyen szemléletről szó, mert itt a jelen és a mult *teljesen egybe esik*.

Arany László kénytelen volt ilyen szerkezeti megoldást választani. A korábbiakban megállapítottuk, hogy Húbele az olasz szabadságharc bukásában és az azt követő időkből mintegy szimbólikusan újra éli a magyar forradalmat, (apja, az öreg Húbele érzéseit) és azt az 1849-el kezdődő időszakot, amely a 70-es évek válságába torkolva, létrehozta a *déliabók hőseit*. Ez a megállapításunk — egy másik oldalról nézve a kérdést, — szükségszerűen azt is jelenti, hogy költőnk a IV. rész megelőző időszakban kénytelen *általános korpépet* festeni Húbele korának Magyarországról. A IV. részben viszont Húbele annak ellenére, hogy eddig is középponti alak volt — kiválik a nagy esetvonásokkal festett, általános korpéből és minden vonatkozásban az események gyújtópontjába kerül. *Hazaérkezett* a továbbra is nemesi módon élni akaró, megyei világba. Ez a nagyon helyes költői megoldás viszont azt jelenti, hogy Arany Lászlónak változtatnia kellett az élő környezetnek, a mellékszereplők jellemzésének módján is. A megelőző három részben költőnk csak ott kapcsolta be a *néven nevezett és részletesen jellemzett* mellékalakokat, (Réfalvy, Etelke) ahol azok Húbele sorsának alakításában *közvetlen személyi* jelenlétükkel és aktivitásukkal is résztvettek. A többi epizód-alakot (az ifjúkori jogásztársak a »gyáva légio« a vörösingesek és az olasz szabadságharcosok, stb.) csak *konturjaikban* ábrázolta, ami nem rossz, sőt helyes is. Hiszen Húbele egyik csoporttal sem kerül tartós kapcsolatba, hanem állandóan új és új utakra tör. Éppen ezért helyes, hogy ezekben a részekben, melyekben Húbele sorsa mintegy az álomvilágba olvad át, — a mellékalakok is csak vázlatos ábrázolást nyernek.

Döntően más a helyzet a IV. részben. Húbele ott olyan társak közé kerül, akikről nem sikerül elszakadnia, s akikkel utóbb mégis csak tartós és végzetes kapcsolatba kerül. Ezeknek az alakoknak rajza már szükségszerűen egyediesített bemutatást követel. Költőnk ezért jellemzi őket nagyobb alapossággal, mint bármely korábbi alakját. S amennyiben fejtegetésünknek lelegején azt mondtuk, hogy »a válságot az egész nemzetgazdaság, az egész politikai élet megérezte«, »de« gazdasági egzisztenciális tekintetben az uralkodó osztályon belül mégis legjobban »a megyei nemességet érintette«, akkor e megállapításunkat most egy művészi szerkesztés-technikai megoldással támasztottuk alá.

IV. A déliabók hőse irodalmi mintái

A) Byron és Puskin

Byron nevét már sokan emlegették Arany Lászlóéval kapcsolatban. Voltak, akik kinosan erőlködve igyekeztek bemutatni *Childe Harold*, vagy a *Don Juan* tartalmi hatását versesregényünkre. Hivatkoztak az olyan analógiákra, mint Húbele és Childe Harold olaszországi útja, vagy Byron és Arany László sokban hasonló keserű-édes hangjára, stb. Ezekre a mondvacsinált analógiákra szinte kitérni is felesleges. Láttuk, hogy Húbele olaszországi útjának sajátosan magyar talajról fakadó funkciója van, éppúgy mint az aranylászlói nedélynek is. (Ez természetesen nem zárja ki, hogy akármelyiket, mint formai ötletet ne vehette volna Arany László Byrontól, amellet, hogy tartalmát a magyar tapasztalatokból merítette.) Mindenesetre a Byron-hatásokat hangoztatókkal szemben az e kérdésben soha meg nem szólalt Arany László *helyett* is bátran idézhetjük Puskit, aki így ír 1825-ben Busztuzsevnek: »Senki jobban nem tiszteli Don Juant, mint én (az első 5 éneket, mert a többit nem olvastam), de semmi köze sincs Onyeginhez«. Ezt az álláspontot elfogadhatjuk *A déliabók hőse* esetében is, noha tudjuk, hogy Arany László jól ismerte Byron mindkét versesregényét. A tények, amelyeket eddig is láttunk, megcáfolnak minden ellenkező analógiát.

Egy helyen azonban igenis kell és lehet hatást keresnünk. Ez pedig a byroni stanza példája. Költőnk — akár csak édesapja — Byron gyakorlatából is megtanulhatta, hogy a stanza a-b, a-b, a-b, c-c versképlete és a két utolsó sor mind önmagában, mind a megelőzőkre valósággal visszacsapódó rímei kiválóan alkalmasak az epikus — és azon belül is a nedélyesen epikus költői gyakorlatra. Ezen túl azonban az Arany Lászlót ért olvasmány-élményt leszámítva, nem kereshetünk különösebb érintkezéseket Byron művei és költőnk poétai gyakorlata között.

Döntően más a helyzet Puskin és a mult század második felének orosz irodalma esetében. A 60-as évek németül tudó olvasóközönsége már jó néhány éve ismerhette a korabeli orosz irodalmat, Lermontov barátja, Bodenstedt műfordításai révén, aki többek között Puskin *Jegyenij Onyeginjét* is átültette anyanyelvére. Így ismerkedett meg Puskinnal, egyelőre német közvetítéssel Bérczy Károly is, az 50-es, 60-as évek haladó magyar értelmiségének egyik kiváló tagja. Az Onyegin egyik énekét már az 50-es évek végén lefordította a Kis-

faludy Társaság számára, majd megértve a kor szellemi szükségletét, 43 éves létére, oroszul kezd tanulni, hogy eredetiből fordíthassa le az egész verses regényt. 1865-re Jevgenyij Onyegin történetét már magyar fordításban olvashatta a magyar közönség. Arany László is ebből az átültetésből ismerte meg Puskin verses regényét, s mint frói gyakorlata mutatja: nem hiába. Puskin *Onyeginje* szépen példázhatta azt, hogy miképpen lehet és hogyan kell a jelen égető problémájáról írni a jelennek. S ezen a döntő alaptételen túl a korabeli magyar és orosz társadalom olyannyira rokon fejlődésének felismerésével (amelyet költőnk is észrevett) segítette Arany Lászlót az adott szerkezeti ötletek megválasztásában, az egyes helyzetek bemutatásában, sőt maguknak a lírai és epikai elemeknek egybeolvasztásában is.

Nézzünk meg néhány példát:

Jevgenyij Onyegin, mint az élvezetekbe, léha életmódba belefásult dendi felhagy korábbi életmódjával, — így kerül vidékre. Húbele Balázs jurátus ifjúságának ábrázolásában is hasonló motívumokat találunk. Ő is ilyen társaságból kiszakadva ismerkedik meg a tágabb értelemben vett »élettel«. Húbele kiszakadását önmaga határozza el, míg Onyegin véletlen folytán kerül falura. Ez is Arany László tudatos és a sajátos magyar viszonyokat érzékeltető cselekmény-vezetését mutatja, mert míg Onyegin esetében Puskinnak az volt a szándéka, hogy bemutassa: hőse különböző körülmények között, minden különösebb cél nélkül, egyforma közömbösséggel, az alkotó energia általános hiányával egyformán viselkedik, — addig Arany László Húbelében az immár komolyabb tettekre *képtelen*, s épp ezért hebehurgya nemes típusát mutatja be. Mindkét figura osztályunk korabeli politikai aktivitása figyelembevételével íródott. (Evvél a példával is csak arra akarunk utalni, hogy a hasonlóságok nemcsak azonos-ságot, hanem különbséget is jelentenek.)

Falura kerülve, Onyegin és Húbele lényegében *azonos* életformát, a nemesi udvarházak kongó ürességét ismeri meg. Onyegin így látja bátyja lakosztályát:

*Két szekrény állt benn, székek, asztal,
Pamlag, tollas háttámaszokkal;
Sehol egyetlen tintafolt.
A két szekrény az tele volt
Palackkal, mint az almaborgyár,
Ezekkel rakva minden polc;
Aztán még ezernyolcszáznyolc
Évből egy ócska naptár.
Benn számadási jegyzetek —
Más könyvhöz nem nyult az öreg.*

Balázs ugyancsak hasonlót tapasztal Tiszazugon:

*.....ah, mily kiellen, idegen!
Kongó szobák, kis ablakok, szegényes
Bútorzat, régi puska egy szegen,
Nagy sárkemence (ő a gőzre kényes)
Könyvtár gyanánt naptár lóg zsinegen.
Bűzhödt cselédház, füstös konyha, pítvar,
Gazos kert, rongyos ólak, sáros udvar.*

(Az én kiemeléseim.)

A konkrét, tartalmi azonosságon túl a miliő általános leírása is rokon jellegű, kísértetiesen szimbolizálja az azonos körülményeket. A két figura további sorsában is van azonosság. Mindketten falusi mulatságon ismerkednek meg a nemesi környék prototípusaival. Onyegin Larinek estjén, Húbele pedig nagybátyja nevenapján, mindketten falusi életüknek már első napjaiban az elmaradott gazdasági állapotok megváltoztatására törekednek, mindketten egyazon célt érnek el, t. i. hogy kezdeményezéseik sorra megbuknak, — sőt gyanussá lesznek a maradi nemesi környezetben.

Onyegin: — — — — — *magára*
*Veszi a falu dolgait.
Majd uradalmát szedi rendbe;
»Nagy és súlyos a jobbágy terhe,
Ugymond — jó lesz csökkentenit azt«;
Jó sorsát áldja a paraszt;
De a szomszédnak foga vásik*

Az újításba, fél hogy ez
Nagyon veszélyes példa lesz ;
Epés gúnnyal nevet a másik ;
S közössé lesz a vélemény,
Hogy furcsa egy külön Eugén.

Balázs pedig :

Gondolja, más se' kell, csak tiszta szándok,
Mond dolgaikra nyílt bírálatot, —
S bár azt hívé, ezzel senkit se bántott,
Egy reggel aztán arra virradott,
Hogy nem maradt nevéen egy csepp becsület,
Hőbortosnak tartja mind a kerület.

S gyanu is lengedez : vajon mi végett,
Mi titkos céllal teszi azt vagy ezt ?

A helyzetek bemutatásában is tanul Arany László. Például : átveszi bizonyos módosításokkal az Onyegin-Tatjana szerkesztési párhuzamot a Hübele és Etelke közötti szerelem bemutatásában. Azonban minden szerkezeti, feldolgozásbeli különbség ellenére egy teljes egészében az *Onyegin*-ből merített helyzetet is bemutat *A délibábok hősében*. Onyegin és Hübele azonos helyzetben, majdnem azonos párbeszéd keretében tudja meg, hogy hanyag nem-törődőmsége miatt a kedves leány (Tatjana, ill. Etelke) más asszonya lett.

Onyegin és hercegi barátja párbeszéde Moszkvában :

»Mondd, hercegem, ki ott a nő
A málnaszin fejéssel? éppen
Üdvözlí a spanyol követ...«
Hosszan néz rá a kérdezett.
— Te is rég voltál e vidéken !
Bemutassalak? Ismerősöm. —
»De mondd, ki ő« — Ki? hát a nőm ! —

»Megnősültél? Először hallom !
És régen már?« — Két év előtt. —
»S nőnek neve?« — Larin kisasszony —
»Ah, Tatjana !« — Ismered őt? —
»Szomszédja voltam.« — Ugy jer vélem —
S a herceg jó barátjaképpen
Nejéhez vitte Anyégint.
A hercegné reá tekint . . .
S bár lelke mélyét felzavarta
E megdöbbentő jelenet :
A felkiüzdő érzelmeket :
Nem árulá el semmi rajta :
Nem adta a zavar jelét
S nyugodtan hajtá meg fejét.

Hübele és Dezső párbeszéde Rómában :

.....Te vagy, Dezső? »Ki volna más?«
— Hol jársz itt? Utazol? Hozott az Isten !
Hogy vagytok ; hol lakol most? persze Pesten ?

— De mondd meg hát nevét ! »Oh aki lelke !
Majd elfeledtem. Pedig ismered.
Beszélt felőled : Réjalvy Etelke.
No, ugy-e jó falat, pompás gyerek ?
Nem fáj fogad rá? Hanem mi lett, te,
Egész elsápadtál.« — Csak a meleg ;
Se baj : beszélj, mikor volt esküvőd ?
Régóta ismered? mióta nő ?

Végezetül, Arany László ugyancsak Puskinból merített ötlet alapján veti papírra az epikus mesemondás közben több esetben saját lírai érzelmeit. (Ezt a megoldást Puskin is Byrontól veszi át, de formailag.) Puskin eképpen vallja be, hogy sokban egynek, illetve rokon-szenvező, kölcsönös-figurának érzi magát Onyeginnel.

*Phantasta volt, de nem mesterkelt,
Különc, de aki mindig így élt,
Elmés, ki tapsot nem keres,
Zsémbes, komor, — én ideges ;
Korán bántott az élet minket,
A szenvedélyek vihara
Lelket szívet letarola,
Megtörte legszebb erejinket
A balsors és a rossz világ —
Együtt szenvedtük ezt mi át.*

Ugyanílyen kölcsönös hasonlóságra jellemzően ír Puskin versesregénye végén :

*Isten veled, különc barátom
S eszményem égi kép te !
S te, kis művem, sok éber álom
Szülötte, lelkelem élete,
Melynek csendébe mélyedtettem
Ábrándim közt elfeledtem
A külvilágot s viharát.
Sok jó idő, sok év lejárt,*

— — — — —

Ki ne ismerne ezekben a sorokban, e sorok érzelmi és értelmi mondanivalójában *A déli-bábok hőse* megfelelő szakaszaira és gondolataira?

E felismerésre annál is inkább lehetetlen el nem jutni, mivel a tények igazoló jellegét költőnk maga is alátámasztja. Három évvel versesregénye megírása után így nyilatkozik az *Onyegin*ről :

A társadalom . . . melyet az orosz költő rajzol, méltán tükre lehetne egy-két évtizeddel ez előtti időkből, a magyar társadalomnak is. Franciául negédeskedő főurak a fővárosban, világtól elmaradt régi módi nemesség a vidéken, lassan terjedező nemzeti irodalmi befolyás a falusi kisasszonyoknál, idegen gouvernante-ok begyeskedése a régi nemesi kúriákon, tért nem találó tettvágy az ifjúság közt, ami aztán kicsapongások közt dühöngvén ki magát, végre télen életunalomban tompul el — mind ez, le egészen a falusi leányka albumáig és a jobbágyok vasárnapi veszekedéséig, nemde, mutato nomine róltunk beszélhetne ?⁹

Megállapításához azt hiszem felesleges lenne bárminemű magyarázatot illeszteni. Arany László eme nyilatkozatát perdőntőnek tarthatjuk mind az *Onyegin* — *Déli-bábok hőse* vonatkozások, mind pedig multszázadi magyar-orosz irodalmi »kapcsolatok» szempontjából.

⁹ *Bérczy Károly emlékezete. Összes Művei, II. 314—315. l.*